Республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл декабрь 1 суббота № 274 (14474)

1925 чылда чаңгыс дүгүлгеге
Өртээ 3 коп.

Үенин судалы

Дүүн — ЧУРУКЧУЛАР СЪЕЗДИЗИ

РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң Политиктиг чыдыышкын башкыларының республиканың чурукчуларының X съездизи бодунуң ажылын дүүн эгелээн. Аңаа районнардан ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүннери, бот-тывынгыр чурукчулар, уран сиилбикчилер, даш чонукчулары болгаш Кызыл хоорайның чогаадыкчы организацияларындан чалатканнар, аалчылар киришкен.

Тываның Чурукчулар эвилелиниң баштаар черииниң отчёттуг үе дургузунда чорудуп келген ажыл-чорудулгазының дугайында илеткелди Тыва АССР-ниң Чурукчулар эвилелиниң баштаар черииниң даргазы **С. Ш. Саая**, ревизия комиссиязының отчёттуг үеде ажылын **В. О. Ооржак** олар кылган. Ол ышкаш Чурукчулар эвилелиниң баштаар черииниң чаа даргазын, кежигүннерин соңгаан. Чаңсар үеларинде Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу Иван Салчактың 60 харлаанынга турааскаткан чогаадыкчы ажылдарының делгелгезин база организаттаан.

Республиканың чурукчулары рынокче шилчилге үезинде канчаар ажылдаарының, моон соңгаарга сорулгалар дугайында улуг чугааны кылганнар.

Бөгүн — АЖЫКТЫГ СЕМИНАР

Республиканың башкылар билин бедидер институду математика болгаш черчение башкыларының семинарын организастап чоруткан. Аңаа районнарда ортумак школаларның математика болгаш черчение башкылары киришкен болгаш семинарының ажылын бөгүн доозар.

Кызылда күрүнеңи педагогика институдунуң башкылары солун, ажыктыг лекцияларны билиг бедидип келген башкыларга помчаан. Өөренип келген башкылар Кызылдың № 1, 3, 14 школаларынга, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалынга математика болгаш черчение кичээлдеринге олуржуп, боттарынга ажыктыг үүлдерни шиңгээдип алганнар. Кызылда дээди өөредилге черлериниң башкылары Алексей Очур, Валентина Стрихина, № 14 школаның черчение башкызы Николай Очур-оол, № 9 школаның математика башкызы Валентина Комбу олар башкыларга үлегерлиг кичээлдерни эрттирген.

Даарта — АВТОБУСТАР ЧОРБАС

«Тайга» станциязы найысылал Кызыл хоорайның чурттакчыларының барып дыштаныр ынак чери-ле болгай. Тываның каас-чараш булуңнарының бирээзи кижилерни ойнап-хөглээринче чалаан дег чаттыла берген чыдар.

Ынчалза-даа даарта ынаар Кызылдың пассажирлер АТБ-зиниң автобустары дыштанырын күзээн кижилерни чедирбес. Чүге дээрге Кызыл—Туран аразында чаа орук-туң ажыттынганы-биле орук ажаап карактаар ужурлуг организация «Тайга» баар орукту каап, аштаарындан, септээринден ойталаан.

Кызыл хоорхүүскому олбо диленип тургаш, каш санныг акшаны чыып, Кызыл — «Тайга» аразында орукту ажаап карактаар кооператив-биле дугуржуп алган. Ол кооператив орукту аштап кириптер ужурлуг. А «Тайга» баар автобустар, ол орукту КАИ акт ёзугаар хүлээп алырга, чоруп эгелээр.

Ынчангаш хүндүлүг кызылчылар, даарта хүн «Тайга» станциязынга барып дыштаныр алыр бис деп кордап, баш бурунгаар автобус биле-ди садып алыйн деп автовокзалдың кассаларының чанында узун ээлчегге турган-даа херээдер чок.

Даарта «Тайга» станциязынче автобустар чорбас

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинде

Россияның көдээ чериин чаартып сайзырадыр талазыбиле РСФСР-ниң күрүне эргечагыргазының киирип келген программазын чугаалажып көөрү съездиде уламчылап турар. Көдээ ажыл-агыйда бүдүүлге харылзааларын эде тургузары-биле чергелештиг ооң материал-техниктиг баазазын быжыглаарынче, капитал салыышкынларын улгаттырарынче доктаамал кичээнгей салыр дугайында бодал барык санал бүрүзүнге дыңналып тургаи.

Тараачынны черниң ёзулуг ээзин болдурарын чедип алыры эң чугула айтырыг деп депутаттарның хөй кезин демдеглээн. Чер реформазын боттандырып эгелээр болза бо айтырыг шиитпирлеттинер. Ынчангаш реформада кирген үүлдерни кончуг кичээнгейлиг сайгарып көөр болгаш олбо талаже бодамча чок чайгылыышкынны кылбас ужурлуг. Чер реформазында кол айтырыг — черге өнчү дугайында айтырыг болур. Ылаңгыя черге хуу өнчүү киирер-киирбезиниң дугайында чидиг маргылдаалар боор турар. Бир чамдык депутаттар черге хуу өнчү турбаспас, өскелери хуу өнчүү киирбес болза, реформа боттанмас деп бадыткалдарны кылып турар. А бир чамдык депутаттар чер ажылынга өнчүүнү бүгү хевирлерин ажыглаар болза, экономиканы быжыглап, чуртту ашы-чем аймаа-биле бүрүн хандырыш болур деп санап турар.

Маңаа хамаарыштыр РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының илеткелинде киргеи мындыг үүлдерни уттуп болбас херек: «тараачын ажыл-агыйлар (хуу чер ээлери) көдээниң экономиказынга тергиидекчи байдалды чоокку үеде ээлей бээр деп бодаар болза, ол шын эвес. Көдээ ажыл-агый продукциязының кол бүдүрүкчүлери колхозтар болгаш совхозтар болуп артар. Ынчангаш чазак оларга деп байдалдарны тургузар дээш бүгү чүвени кылыр. Амгы үе-чадада колхозтар, совхозтар, кооперативтер болгаш тараачын ажыл-агыйлар-даа амыдыраңажылдаар ужурлуг, эрге-хоойлу болгаш экономиктиг деп эргелиг үндезининге, олар боттарының аразынга чаржып ажылдазыннар».

Соңгу-ээстияда Киров аттыг колхозтуң даргазы Т. В. Казиев, Москва адаанда «Ленинниң чагыглары» совхозтуң директору М. И. Лапшин черни чүгле күрүведен садып алган соонда ону хуу өнчүже шилчидип болур деп идеяны деткээн.

Бир эвес көдээде бүдүүлге хаарылзааларын, ылаңгыя үндүүг онаарын өскертпес болза реформа боттанмас деп элээн хөй депутаттар бадыткалды кылган. Ярослав области «Север» совхозтуң директору мындыг чижекти көргүскен. Амгы үеде күрүне автомашиналарны ажыглааны дээш бир хуу хемчээлдиг аммортизация төлеврин ап турар. Бир машинаны чолаачылар ол чыл дургузунда камныг эдилээндаа болза машина чоруп турар дээш-ле ол-ла хемчээлдиг аммортизацияны тыртып турар. Мындыг байдалда машина-техниканы камныг эдилээринге кандыг-даа сонуургал тургустунмайын турар. Көдээ ажыл-агый үндүрүүнүң хемчээли база улуг. Рынок харылзааларынче кирер бетинде бо чергелиг айтырыгларны шиитпирлээр херек. Оон башка совхозтар ындыг харылзааларже шилчээн дораан продукция бүдүрерин көвүдеки туржук, улам ядарап сандараар.

Чоннуң хууда сад-огород болгаш дача ажыл-агыйының дугайында айтырыглар база тургустунгулаан. Чижээ, шериг черлериниң улуг дужаалдыг начальниктериниң ажыглап турар дачаларын хавырагаш, оларга уруглар албан черлери кылыр дугайында айтыырлар тургустунган.

Съезд ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

МАЛ ӨЛҮП ТУРАР. КЫМ БУРУУЛУГУЛ?

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели ноябрь 29-та бодунуң хуралынга Каа-Хем биле Таңды районнарының совхозтары ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтүң бо чылдың ноябрь 8-те телеграммазында айтыышкыннарын канчаар күүседип турарының дугайын чугаалашкан Улус депутаттарының район Советтери, агроүлетпүр каттыжыышкыннары, ол районнарда совхозтуң удуртукчулары болгаш специалистери ук айтыышкыны күүседир талазы-биле боттуг хемчегленри албайн турарын аңаа айыткан. Мал кыштаглаашкынына чогуур өйүнде хынамчалыг белеткенмээнинден, мал чеми эвээжинден, күш-ажылдың сагылга-чурумунуң кошкаандан, ажылагыйжы эвес чоруктан болгаш өске-даа чылдагаанардан бо ийи районнуң кайызында-даа мал продукцияларын, эң ылаңгыя сүт бүдүрери эвээжеп, малдың өлүп хораар чоруу көвүдээн. Оон түнелинде мал продуктулары-биле чурттакчы чонну хандырары дыка кудулаан. Каа-Хем биле Таңды районнар, эң ылаңгыя сүтту бүдүрер болгаш ону күрүнеге садар талазы-биле республикада аажок улуг деңзигүүрлүг. Бир-тээ, оларда сүт саалдазы кудулаан болганда, республиканың чурттакчы чонун бо чугула чем-биле хандырарында эң-не берге байдал амгы үеде тургустунган. Оон уламыдан харын политиктиг байдал безин чидигленип болур.

Ажыы-биле чугаалаарга, октябрь, ноябрь айлар кыштаглаашкынның үүгле эгезин-дир. Ынчаарга бо ийи айда безин Каа-Хемде 874, а Таңдыда 2200 мал ниитизи-биле өлүп хораан. Бо дээрге аажок дүвүренчиг медээлер-дир. Эң ылаңгыя «Бурунгаар», «Кызыл тук», «Совет Тыва», ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтарда база «Сосновское» дуржулга-бүдүүлге ажыл-агыйында хөй мал өлген. ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозта Д. Ооржактың коданындан ийи ай дургузунда 300 хире шээр мал хораан. Ам кыш узун, а ук малчынның коданынга чаңгыс-даа хөй артар бе? Мындыг дүвүренчиг байдал тургустунган-дыр. Оон чылдагааны, хуралга үүве чугаалаан эштерниң тайылбырын ёзугаар алырга, малды суггарбайн, чемгербейн турганында болган. Черле бодап көөрге, шак мындыг таварылга бистиң республикага моон мурнунда турган үүве бе, бо?

Ажылга ээ-харылсалга дугайын чугаалажып-ла, чугаалажып-ла турар бис. А түүнел кандытыл? Моон бир бадыткалы үстүнде чижек ол-дур. Рынок экономиказынче шилчиири, оон-биле чурттаары деп үүл дээрзин бистиң ажыл-агыйлары, выстың удуртукчулары, специалистер-даа билир болгу дег. Ол хиреде ажылда көскү, чаа үүгүл көзүлбейн турар. Бо чылдың ноябрь 29-та бир инектен сүт саары Каа-Хемде 2,6 килограмм болган, эрткен чылдың ол үезинде 3,8 килограмм, а Таңдыда ам 3,5 килограмм турган-дыр. Эрткен 1989 чылдың бо үезинге бодаарга сүт саалдазын СЭКП-ниң XXV съездизи, ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг база «Ленинчи орук» совхозтар, «Сосновское» дуржулга-бүдүүлге ажыл-агыйы дыка кудулаткан. Бо ийи районда сүт садарының чыл планы үстүрүүнүң кырында келген. Оон ангыда күрүнеге мал садарының даалгазының күүсеттинери база бергедээн.

Кыштаглаашкынны эки эрттиреринiң бир эң кол магадылалы — мал чеминиң курлавыры болгай. А ындыг курлавыр бо ийи районнуң кайызында-даа эвээш: Каа-Хемниң ажыл-агыйларында 43 хуу, Таңдыда 67 хуу. Чамдык ажыл-агыйларны алырга, оон-даа дора. Чижээ, «Енисейде» бир малга онааштыр чем единицазы 2,6 центнер, «Кызыл тукта» 2,8, «Совет Тыва» совхозта 2,2, «Коммунизмниң херели» совхозта 2,1, ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозта 6,1 центнер боон турар.

Байдал мындыг болганда мал чемин камнаар, ону болбаазырадып бээр талазыбиле эң-не кичээнгейлиг болгу дег. Ынчаарга бо районнарда херек кырында ону камнавайн турар, болбаазыратпас-даа, ол-ла хевээр малга каап берип турар.

Каа-Хем биле Таңдының ажыл-агыйлары мал чемин амгы үеде республика иштинде база Саян ындыдаа белеткеп турар. Ынчалза-даа оон соөртүлгези дыка багай. Чамдык ажыл-агыйлар малды четче суггарбайн келген. Кудуктары, сүт соөртүр автомашиналары-даа бүрүн ажылдавас болгулаан.

Кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткенир дугайында районнарга база республикага-даа хуралдар чаңгыс эвес удаа эрткилээн, аңаа сорулгаларны тода чугаалашкан, хуусааларны айыткан турган. Ол хиреде СЭКП-ниң XXV съездизи, ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг база «Енисей», «Коммунизмниң херели» совхозтарда малдың кажаа-хораазын амдыгаа чедир септевишаан. Оон түнелинде дыка хөй мал чадагай кажааларда хонуп турар. Моңу түү дээрил? Кандыг улус ынчаар ажылдаар үүвел? «Сосновское» дуржулга-бүдүүлге ажыл-агыйының төп сүт-бараан фермазында одалга системазы доңган. А республиканы хөй сүт бээр коллективи ол, «Үш-мунчулар» клубунуң үндезилекчилериниң бирээзи.

— Ол коллектив сандарады, ону шуут-ла оскунар дей бердивис — деп, шак мындыг дувүренчиг сөстер Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хуралынга дыңналып турду. Барып-барып шак ындыг шалыпчы коллективтиң дугайында мындыг чугаа туруп кээрин кым бодаан боор! Ук ажыл-агыйның директору А. Порожневскийни хуралга чалаан хирезинде, ол шуут келбээн. Бо чүүү чугаалап турарыл?

Келир кышка удур мал чеми белеткээр цехтерни кылып алырының талазыбиле республика семинары күзүн «Хадың» совхозтуң баазазынга болган. Аңаа совхозтар директорлары, кол специалистер-даа келгиндер, пехтин тургузуун көрүп, ону канчаар кылырының схемаларын-даа боттары шыйып, чуруп алгылаап чанган. Чаа цехтерни кылып алырын тоовайн барганын чугаалаваска, барын безин белеткеп албаанны Каа-Хем биле Таңды районнардан көзүлген.

Кандыг-даа ажылга чедишкин болза, ында кижилерден, оларга таарымчалыг байлалдардан, оларны деткиринден дорт хамааржыр. Бо талазы-биле шыңгыы четпестериң дугайын санал берген эштер Б. Балчыр, В. Сапелкин, В. Кажин-оол, А. Мельников болгаш өскелер-даа тодаргай чижектер-биле бадыткап айытканнар. А районнарның боттарының төлээлери — райкүүскомнар даргалары Ч. Удумбара, Б. Сат, база АҮК даргазы Г. Черепанов, Таңды АҮК даргазының хүлээлгезин күүседип турар В. Винников олар байдалды эки-ле билбезин көргүскеннер.

«Буруңгаар» совхозтуң директору Х. Монгуштуң харыысалга чок чоруунуң түүнелинде, сүт-бараан фермазының одакчызының ажылын контрольдаваан, соонуургавайн келгениндеи ноябрь 24-түң дүнезинде ол фермага өрт болганындан 130 инек өлген, кажва өрттенген.

Каа-Хем биле Таңды районнарда мал кыштаглаашкынында шак мындыг шыңгыы четпестериң чылдагааны болза, удуртукчулар аваа-ла хүн эрттирип, сагыш амыр олурарында. Ынчангаш Каа-Хем райкүүскомнуң даргазы Ч. А. Улумбараны, АҮК-түң даргазы Г. В. Черепановту шыңгыы доңгуткан. Таңды райкүүскомунуң даргазы Б. Д. Сатты сагындырган, АҮК даргазының хүлээлгезин күүседип турар В. Н. Винниковту, «Сосновское» дуржулга-бүдүүлге ажыл-агыйының директору А. В. Порожневскийни, Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы Б. Б. Балчыраны, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Күрүнеңи көдээ ажылагый албаныың эргелелиниң ветеринария киллизиниң начальниги И. И. Беляковту доңгуткан. Ол ышкаш эөт комбинаттарында ажылды дээш организастааны дээш Тыва эөт, сүт, аш-чем үлетпүр каттыжыышкынның даргазының оралакчызы Н. Х. Аджиевке база хемчег хүлээткен.

Айыткан четпестерни чайладыр талазы-биле делгеренгей доктаалды Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели хүлээп алган. Хуралды республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы А. А. Мельников башкарып эрттирген.

Седен ХЕРТЕК.

КЫШТАГЛААШКЫН—КОЛ АЙТЫРЫГ

РСФСР-ниң Компартиязының Улуг-Хем райкому «Коммунистериң болгаш бүгү деңнелдиг депутаттарының кышкы үеде организакчы ажылының дугайында» айтырыгны бодунуң ийиги пленумунга болгаш улус депутаттарының район Соведниң каттышкан хуралынга чугаалажып көөр дээш шиитпирни хүлээп алган.

Айтырыгны белеткээрибиле партия райкомунуң социал-экономиктиг комиссиязының база райкүүском кежигүннериниң ийи бөлүүн турган. Бирги бөлүк Шагаан-Арыг хоорайга партия райкомунуң бирги секретары Владимир Неделиниң, а ийиги бөлүк райкүүском даргазы Бадарчы Седейниң удуртулгазы-биле совхозтарга, салбырларга, фермаларга, хойжу турлагларга ажылдаар.

Кыштаглаашкынның чоруп турарында чедер-четпестерни «Улуг-Хем» солунга чыыдар. Бо талазыбиле материалдарны күзелдиг кижи бүрүзү-ле телефон дамчыштыр редакцияга бээр. Кыштаглаашкында байдалды ынчаар көөрүп турары РСФСР-ниң Компартиязының бирги секретары И. К. Полозковтуң илеткелинге дүүштүр коммунистериң Советтер дамчыштыр ажылды экижидер деп турарының демдээ болуп турар.

Кодур-оол ОЮН.
(«Шынның» корр.).

ДӨРТКҮ ПЛЕНУМ БОЛГАН

Улус өөредилгезиниң болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң дөртку пленуму дүүн болуп эткен.

Аңаа улус өөредилгезиниң болгаш эртем ажылдакчыларының Улуг-Хемде профэвилел райкомунуң ВЦСПС-тың алдыгы пленумунуң шиитпирлерин ёзугаар профэвилел эге организацияларын удуртуп турарының дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Профэвилел райкомунуң болгаш эге организацияларның ажылында чаа үүлдерни, чоннуң эрге-ажылын камгалаар талазы-биле оларның чорудуп турар ажылдарын, моон соңгааргы сорулгаларын пленумнуң киржикчилери сайгарган. Оон-биле кады профэвилел обкомунуң адын өскертир дугайында, профэвилелдериниң XIX область конференциязының делегаттарының эргезин уздыр дугайында чугаа аңаа база болган.

Моон соңгаар ол обкомну Тыванын улус өөредилгезиниң болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитеди деп адаар.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Профоблчөвүлелдиң пардаалга бөлүүнүң удуртукчузу.

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Соведниң улус депутадының статузунуң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Совединиң улус депутадының статузунуң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелин бүгү чонга чугаалажып көөрү-биле үндүрер.

2. «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Совединиң улус депутадының статузунуң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелин «Тувинская правда» болгаш «Шын» солунларга парлаар.

3. Хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр улус депутаттарының, хамаатыларының, күш-ажылчы коллективтериниң, хөй-ниити организацияларының, а ол ышкаш массалыг информация чепсектериниң кирген саналдарын болгаш сүмелерин чугаалажып көөрүн база ниитилештирерин улус депутаттарының Кызыл хоорай болгаш районнар Советтери организастаар.

4. Бүгү чоннуң чугаалажып көөрүп турар үезинде кирген сүмелерни болгаш саналдарны чугаалажып көөрүн база ол талазы-биле саналдарны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң дөртку сессиязынга киирерин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хоойлукудулга, хоойлу болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссиязынга, Мандат комиссиязынга дагыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы. В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың ноябрь 23.

Фрунзениң хореография училищезин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижин-биле шаннаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Республикага балет артистериң белеткээр талазы-биле үре-түүнелдиг ажылы дээш Фрунзениң хореография училищезин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижин-биле шаннаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың ноябрь 28.

А. Р. Шукурбековага «Тыва АССР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы» атты тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Республикага хореография уран чүүлүн сайзырадырынга ачы-хавыяазы дээш Фрунзениң хореография училищезиниң директору Айдай Райкановна Шукурбековага «Тыва АССР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың ноябрь 28.

Ы. Дюшеналиеваны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижин-биле шаннаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Республикага балет артистерин белеткээр талазы-биле хөй чылдар дургузунда үре-түүнелдиг ажылы дээш Фрунзениң хореография училищезиниң башкызы Ырысбуба Дюшеналиеваны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижин-биле шаннаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың ноябрь 28.

ПАРТИЯНЫҢ XXVIII МОСКВА ХООРАЙ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫНДА

Элээн каш айлар дургузунда чапсар сөөлүнде СЭКП-ниң найысылал организациязының конференциязы болдунуң ажылын ноябрь 29-та катап үргүлчүлээн. Москваның миллион партия кежигүннери төлээлээн муң ажыг делегаттар эрткен үеде СЭКП-ниң Москва хоорай комитединиң ажылының дугайында отчётту, амгы байдалды, а ол ышкаш хоорайның коммунистериниң ажыл-чорудулгазының программазын конференцияның ийиги үе-чадазында чугаалажып көөрүп турар.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, партия хооркомунуң бирги секретары Ю. А. Прокопьев илеткел кылгаш, совет политиктиг системага партияның ролюнуң болгаш эллээр олудунуң дугайында билиишкинни ниитилелде шапкын чаартылгалар шуутла өскертипкен, ийи чыл безин шоолуг четпээн эткен отчеттуг үеде хоорком бодунуң ажыл-чорудулгазының стилин, хевирлерин, методтарын чымыштыг ажыл үезинде чаартыр, политиктиг ажылдың оруунче оларны шилчидер ужурга ынчангаш таварышкан деп демдеглээн.

СЭКП-ниң Москва хооркомунуң ажыл-чорудулгазы шапкын шимчээшкинниг болгаш бодүүн эвес ниитилел-политиктиг байдалга кайы хире дүүшкенил, хоорайның партия организациязында чаартылгалар четчир шынарлыг бе, СЭКП амгы үеде кандыг болур ужурлугул, үениң негелдезинге ол канчаар харыылаар хүлээлгелигил деп айтырыгларны илеткелчи шыңгыы болгаш бот-шүүмчүлекчи ёзу-биле түргускан.

Найысылалдың парторганизациязының чоокку үеде ажыл-чорудулгазының программазының кол үүлдерни илеткелде айыткан. Илеткелчиниң бодалын ёзугаар алырга, эң чугула кол сорулга — москвачы бүрүзүн, оон өгбүлезин амгы үеде дүвүреп турар чиик эвес айтырыгларны дидими-биле шиитпирлээри болур.

СЭКП ТК-ның Чингине секретары М. С. Горбачев конференцияның ажылынга киржип, аңаа чүве чугаалаан.

* * *

Найысылалдың коммунистериниң төлээлекчилери В. И. Ленинниң Мавзолейинге чечектер салган.

(СЭТА).

Ажылчын-даа, малчын-даа, ыраккы Өдүгеннiң иннизиндаа, Мөңгүн-Тайганың чылгычызы-даа «Улуг-Хем» альманахты холунга тудуп алгаш, ында чогум кандыг чогаалдар киргенин сонуургай бээр. Тыванын хоочун болгаш аныяк чогаалчыларының тоожулары, чечен чугаалары, шүлүктери ында киргилээн болур. Номчукчунуң салдынар хөөнү чок апаар чогаалдар бар.

Кызылда библиотека ажылдакчызы (чурукта) Татьяна Бегзиевна Намдактың сонуургап номчуур, ынак номнарының бирээзи ол. А. С. Пушкин аттыг библиотеканың бо ажылдакчызының чогаадыкчы ажылынга номнар улуг дузалыг чедирип турар. Ажыл-агыйының аңгы-аңгы адырларының хоочуннары, чогаалчылар-биле ужуражылгаларны ол белеткеп, ону эрттирикки келген.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ ЧЕР-ЧЕР СОВЕДИНИҢ УЛУС ДЕПУТАДЫНЫҢ СТАТУЗУНУҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың ХООЙЛУЗУ

1 эге

Ниити чүүлдер

1 чүүл. Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Совединиң улус депутады.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Совединиң улус депутады (моон ыңай «улус депутады» дээр) Тыва АССР-ниң девискээринге күрүне эргечагырга органының болгаш чогуур Советтиң девискээринде чүрттан турар чоннуң бүрүн эргелиг төлээзи болур.

Күрүне улус депутадынга оон бүрүн эргелерин шаптыктаашкын чок болгаш үре-түңнелдиг боттандырарына байдалдарны магадылап, оон эргелерин, аталдарын болгаш төлептиг мөзүүн камгалап турар.

Бодуунуң ажыл-чорудулгазынга депутат РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң Конституцияларын, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң хоойлуларын, бодунуң бүзүрелин болгаш сонгулда мурнунуң программазын удуртулга болдурар.

2 чүүл. Улус депутадының статузунуң дугайында хоойлужудулга.

Улус депутадының статузун РСФСР-ниң Конституциязы, Тыва АССР-ниң Конституциязы, бо Хоойлу, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң өске-даа хоойлужудулга актылары тодарадыр.

3 чүүл. Улус депутадының бүрүн эргелериниң хуусаазы.

Улус депутадының бүрүн эргези ону улус депутады кылдыр сонгаан хүнден эгелээр болгаш чогуур Советтиң чаа чыыжының сонгулдаларының хүнүнде, бо Хоойлуда көрдүнген тавырылгалардан аңгыда, доостур.

Советтиң президиумунга сонгуткан улус депутады бодунуң улус депутады Советтиң президиум кежигүнү деп бүрүн эргезин чаа чыыштың Совединиң бирги сессиязы ажыттынгыжеге чедир арттырар.

Президиум тургустунмас Советке, Совет даргазы кылдыр сонгуттурган улус депутадының улус депутады Совет даргазы бүрүн эргезин чаа чыыштың Совединиң бирги сессиязы ажыттынгыжеге чедир арттырар.

Сонгулдалар дугайында хоойлуну хажытканы-биле холбаштыр ол улус депутадының сонгулдаларын күш ток деп санаан дугайында Советтиң шиитпирин өзугаар улус депутадының бүрүн эргезин ук шиитпирни хүлээп алган хүнден эгелеп сокса-дыр.

Улус депутадының бүрүн эргезин өске кижиге дамчыдып болбас.

4 чүүл. Улус депутадының депутат шынзылгазы болгаш хөрек демдэ.

Улус депутады депутаттың бодун болгаш бүрүн эргезин бадыткаан кол документ депутат шынзылгалыг болур болгаш бодунуң бүрүн эргелериниң хуусаазында эдилээр «Улус депутады» деп хөрек демдектиг болур. Улус депутадының шынзылгазының болгаш хөрек демдэниң дугайында дүрүмү, оларның үлегерии болгаш кылган тайылбыры Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму бадылаар.

5 чүүл. Улус депутадының ажыл-чорудулгазын бүдүрүлге болгаш ажыл-албан хүлээлгезин күүседи-биле холбаштырары.

Улус депутады бодунуң бүрүн эргелерин, колдуунда, кол бүдүрүлге болгаш ажыл-албан хүлээлгезин күүсединнишаан, боттандырар.

Советте азы оон органнарында депутат ажыл-чорудулганы доктаамал үндезинге боттандырып турар улус депутады өске күш-ажылчы ажыл-чорудулганы чүгле Советтиң чөпшээрели-биле кылып болур. Ындыг чөпшээрел эртем, башкылаашкын, эмнээшкин алы чогаадыкчы ажыл-чорудулга кылып турар депутаттарга негеттинмес.

6 чүүл. Улус депутадының сонгунчулар-биле харылзаалы.

Улус депутады бодунуң округунуң сонгукчуларыбиле харылзааны тудар, оларның мурнунга харыысалгалыг болгаш отчёттуг. Депутат бодунуң сонгукчуларының эргелерин, хосталгаларын болгаш дүрүм өзугаар эргеажыктарын тиндырар, оларның ат-алдарын болгаш төлептег мөзүүн камгалаар хемчеглерин алыр.

Советте азы оон органнарында депутат ажыл-чорудулганы доктаамал үндезинге боттандырып турар улус депутадынга бодунуң сонгулда округунга депутат ажыл-чорудулгазын күүседири-биле ай сайын үштен эвээш эвес ажыл хүнүн бээр.

Улус депутадын хоойлужудулгаар сонгукчулар дедир кыйгыртканда доктаактан чүрүм өзугаар сонгукчулар дедир кыйгыртып болур.

7 чүүл. Күрүненің эргечагырга органнарының ажылынга улус депутадының кириилгези.

Депутаттың сонгутканы Советтиң девискээринде чүрттан турар чоннуң эргежакыктарына хамааржы бээр шиитпирлерни хүлээп алыр эргелиг улус депутаттарының өске чер-чер Советтериниң болгаш оларның органнарының ажылынга улус депутады чөвүлээр эргелиг киржип болур. Ындыг тавырылгада депутатка чугаалашкан айтырыгга хамаарыштыр сөс алыр, санал киирер болгаш суме бээр эргени өске депутаттар-биле бир денге хандырар.

Үстүнде адаттынган Советтериниң сессияларында улус депутады тус-туста Советтиң президиумунче, Советтиң даргазынче, чогуур Советтиң удуртукчу органнарынче, а ол ышкаш Советтиң девискээринде турар өске-даа күрүне органнарынче, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның удуртукчуларынче база албан-дужаалдыг кижилериниң Советтиң эргезинге киирер айтырыглар талазы-биле негелде тургузар эргелиг. Күрүне органнары болгаш албан-дужаалдыг кижилер улус депутадының негелдезинге үш хонук хуусаада азы депутат-биле дугурушкан өске-даа хуусаада харыыны бээр хүлээлгелиг.

Бо чүүлдүн бирги кезээнде айыттынган органнаже улус депутады бодунуң белгиткен саналдарын, тургускан айтырыгларын, билдириишкиннерин болгаш өске-даа документилерни боду-даа чедирип, ону төлээлэн өске-даа кижилерни — өске улус депутаттарын-даа дамчыштыр чорудуп болур.

8 чүүл. Улус депутаттарының депутат болуктеринге болгаш өске-даа депутат каттыжыышкыннарына каттыжар эргези.

Улус депутаттары доктаамал азы түр депутат болуктеринге, депутат клубтарынга болгаш өске-даа депутат каттыжыышкыннарына каттыжып кирер эргелиг.

Депутат болуктериниң ажыл-чорудулгазының чурумун болгаш оларның эргелерин РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниң дугайында хоойлулары, чогуур Советтиң регламентизи, оларның ажылчорудулгазын башкарып турар өске-даа актылар тодарадыр.

9 чүүл. Депутаттың этиказы.

Улус депутады депутаттың этиказының нормаларын сагыыр ужурлуг. Депутат этиказын хажыткан тавырылгада депутаттың сагылга-чурумунуң дугайында Советтиң сессиязының даасканын өзугаар чогуур комиссия коор.

10 чүүл. Улус депутадының бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксадыры.

Улус депутадының бүрүн эргелерин дараазында тавырылгаларда хуусаадан эрте соксадыр:

а) ук Советтиң улус депутадының бүрүн эргелерин күүседиринге хоойлу өзугаар дүүшпес албан-дужаалга сонгаанда азы томуйлаанда;

б) улус депутадын улус депутаттарының өске Совединиң сонгаанда;

в) улус депутадының РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң хамааты эргезин чидиргенде;

г) доктаамал чүрттаары болгаш ажылдаары-биле улус депутадының Советтиң девискээринден дашнаар (Советтиң девискээринде турар чүрттакчыдыр черден дашкаар) көжүп чорукканда;

д) депутат кижиге хамаарыштыр судтуң буруудаткан шииткели хоойлу өзугаар күүшүт апарганда;

е) бүрүн эргезин дүжүрер дугайында депутаттың хуу билдириишкини киргенде:

ж) улус депутадын дедир кыйгыртканда.

Айыттынган тавырылгаларда улус депутадының бүрүн эргелерин соксадыр дугайында шиитпирни Совет хүлээп алыр.

2 эге

Депутаттың Советке ажыл-чорудулгазы

11 чүүл. Советтиң сессиязынга депутаттың киржилгези.

Чер-чер Совединиң хуралдарынга улус депутатары күрүне эрге-чагыргазының чогуур төлээлекчи органының эргезинге РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң хоойлуларын өзугаар киирген бүгү айтырыгларны коллективтиг болгаш хостуг чугаажыышкынга үндезилеп сайгарын көөр болгаш шиитпирлээр.

Депутат Советтиң сессиязының ажылынга болгаш составынче сонгутканы органнарының хуралдарынга киржир хүлээлгелиг. Хуралга азы сессияга киржир аргазы чок тавырылгада депутат ол дугайын Советтиң президиумунга азы оон даргазынга дыңнадыр.

Советтиң президиуму, а президиум тургуспас Советке — оон даргазы депутатка Советтиң сессиязын чыыр үеэнинг болгаш болур черинің дугайында, аңаа чугаалажыр кылдыр киирген айтырыглар дугайында баш удур, чогуур Советтиң регламентизинің доктаатканы хуусаазында дыңнадыр болгаш ол айтырыглар талазыбиле эргежок чугула материалдарны аңаа бээр.

12 чүүл. Советтиң сессиязынга улус депутадының бүрүн эргелери.

Чогуур Советтиң сессиязынга чугаалажын турары бүгү айтырыглар талазы-биле улус депутады бадылаар эргелиг киржир.

Улус депутады:

Советтиң органнарынга сонгуур болгаш сонгудар;

Советтиң тургузуп турары органнарның хуу составының база Советтиң сонгуп, томуйлап азы бадылап турары албан-дужаалдыг кижилериниң кандидатураларының талазы-биле саналдарын киирер;

Советке чугаалажын көөр кылдыр айтырыгларны саналдаар;

хүн айтырыының талазыбиле чугаалажыр айтырыгларны көөрүүнүң чурумунуң болгаш чугулазының талазы-биле саналдарны киирер;

Советке отчёттуг азы оон контролюнда турар кандыгдаа органның азы албан-дужаалдыг кижиниң отчёдун азы информациязын Советтиң сессиязынга дыңнаар дугайында саналдарны киирер;

Советтиң тургусканы азы сонгааны органнарның составынга азы томуйлааны база бадылааны албан-дужаалдыг кижилерге бүзүрел дугайында айтырыгны тургузар;

РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң хоойлуларын, РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинің болгаш РСФСР-ния база Тыва АССР-ниң Дээди Советтериниң доктаалдарын, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң күрүне эрге-чагыргазының өске-даа органнарының шиитпирлерин күрүне болгаш хөй-ниити органнарының, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның күүседип турарының дугайында хыналдар кылырының эргежок чугулазының дугайында; Советтиң эргезинге хамааржыр өске-даа айтырыг талазыбиле депутат истелгезин чорудар дугайында саналдарны Советке болгаш оон органнарынга киирер;

Советтиң чаа шиитпирни ажылдан кылырының, Советтиң чаа шиитпирнинің төлевилелин, күштүг болуп турар шиитпирлерни өскертир дугайында шиитпирнің төлевилелин Советке чугаалажын көөрүкүн эргежок чугулазының дугайында айтырыгны тургузар, а ол ышкаш Советтиң күштүг болуп турар шиитпирлериниге өскертиге киирер дугайында санал хевирлиг кылдыр киирер;

саналдарга киржир, негелделер киирер, илгеткелчилергe, а ол ышкаш хурал даргазынга айтырыглар салыр, харыыны негээр болгаш оон кандыг болганын үнелээр;

бодунуң саналдарын үндезилеп база бадылаашкын чорудулгазының талазы-биле чүве чугаалаар, кыска тайылбыр бээр;

шиитпирлериниң Советтиң өске-даа актыларының төлевилелдериниге эдилгелер киирер;

хамаатыларның хөй-ниити ужур-дузалыг айтырыгларын Советтиң сессиялыыга чарлап өске-даа айтырыг талазы-биле депутат истелгезин чорудар дугайында саналдарны Советке болгаш оон органнарынга киирер;

Советтиң чаа шиитпирни ажылдан кылырының, Советтиң чаа шиитпирнинің төлевилелин, күштүг болуп турар шиитпирлерни өскертир дугайында шиитпирнің төлевилелин Советке чугаалажын көөрүкүн эргежок чугулазының дугайында айтырыгны тургузар, а ол ышкаш Советтиң күштүг болуп турар шиитпирлериниге өскериге киирер дугайында санал хевирлиг кылдыр киирер;

саналдарга киржир, негелделер киирер, илгеткелчилергe, а ол ышкаш хурал даргазынга айтырыглар салыр, харыыны негээр болгаш оон кандыг болганын үнелээр;

бодунуң саналдарын үндезилеп база бадылаашкын чорудулгазының талазы-биле чүве чугаалаар, кыска тайылбыр бээр;

шиитпирлериниң Советтиң өске-даа актыларының төлевилелдериниге эдилгелер киирер;

хамаатыларның хөй-ниити ужур-дузалыг айтырыгларын Советтиң сессиялыыга чарлап дыңнадыр эргелиг.

Советтиң сессиязының база оон органнарының стенограмма бижидилгелериниге болгаш протоколдарынга бодунуң саналдарының бижимели-биле ону парлаваанда таныжар, а ол ышкаш парлап болбас саналдарның бижимелдерин алыр.

Советтиң сессиязынга саналдаарын доосканы-биле сөс албаан улус депутады бодунуң саналының сөзүглелин хурал даргазынче дамчыдар, а ол ышкаш чугаалашкан айтырыглар талазыбиле саналдарын болгаш сүмелерин бижимел-биле киирер эргелиг.

Саналдың сөзүглелин хурал протоколунга киирер болгаш Советтиң бюллетенинге, бир эвес ол үнүп турар болза, парлаар.

Советтиң сессиязынга депутаттарның киирген саналдарын болгаш сүмелерин чугаалажып көөр болгаш Советтиң шиитпирлер төлевилелин чедир ажылдан азы хүлээп ап тура барымдаалаар. Чогуур доктаамал комиссия ону хүлээп албаан таварылгада, депутатка үндезиннг харыыны бээр.

Бо чүүлде айыттынган эргелерни боттандырарының чурумун улус депутаттарының чогуур Совединиң регламентизи, бо Хоойлу, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң өске-даа хоойлужудулга актылары доктаадып тургузар.

13 чүүл. Депутат негелдези.

Улус депутады азы бөлүк улус депутаттары Советке чугаалажып көөр кылдыр Советтиң президиумунче, Советтиң даргазынче, күүсекчи комитетче, оон килдиринің болгаш эргелелдериниң удуртукчуларынче, а ол ышкаш Советтиң девискээринде турар күрүне болгаш хөй-ниити органнарының, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының удуртукчуларынче айтырыг тургузуп киирер эргелиг. Ындыг айтырыгны бижимел-биле тургузар болгаш Советтиң сессиязынга чарлап дыңнадыр.

Бир эвес тургустунган ол айтырыг күрүне органнарының азы албан-дужаалдыг кижилерниң РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң Конституцияларын, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң хоойлуларын, РСФСР-ния, Тыва АССР-ниң күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының дээди органнарының хүлээп алган доктаалдарын болгаш өске-даа актыларын, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң шиитпирлерин хажыдын турарының фактыларына хамаарышкан азы хөй-ниити ужур-дузалыг өске-даа айтырыгларга хамаарышкан болза, Совет ону депутат негелдези кылдыр хүлээп ап болур.

Депутат негелдезин Советтиң комиссиязынга өөренип көөру-биле шилчидер азы Советтиң шиитпири-биле хүн айтырыынга киирер.

Негелдени хамаарыштырган күрүне органы азы албан-дужаалдыг кижи үш хонук хуусаадан эрттирбейн, аас-биле азы бижимел-биле харыылаар ужурлуг, ону Советтиң сессиязынга чарлап дыңнадыр. Күрүне органының азы албан-дужаалдыг кижиниң негелдеге харыызынга улус депутады үнелел бээр эргелиг. Депутат негелдези-биле холбашкан айтырыгларны чугаалажып көргениниң түңнели-биле, Совет шиитпир хүлээп алыр.

Негелдени, аңаа харыыны, а ол ышкаш депутат негелдези-биле холбашкан айтырыгны чугаалажып көргениниң түңнелинде, Советтиң хүлээп алганы шиитпирни сонгукчуларга чедирип дыңнадыр.

14 чүүл. Советтиң сессиязынга улус депутаттарының саналдарын болгаш шүгүмчүлелдерин чугаалажып көөру.

Улус депутаттарының сессияга киирген азы даргага бижимел-биле дамчыткан саналдарын болгаш шүгүмчүлелдерин Совет, оон доктаамал комиссиялары чугаалажып көөр, азы олар чогуур күрүне болгаш хөй-ниити органынче база албан-дужаалдыг кижиже шилчидер.

Депутаттарның Советтиң сессиязынга киирген саналдарын болгаш шүгүмчүлелдерин шилчиткен күрүне болгаш хөй-ниити органнары, а ол ышкаш албан-дужаалдыг кижи оларны бир ай хуусаадан орайтатпайн чугаалажып көөр болгаш түңнелдериниң дугайында депутаттың бодунга, а ол ышкаш Советтиң президиумунга дыңнадыр хүлээлгелиг.

Депутаттарның саналдарын болгаш шүгүмчүлелдерин чугаалажып көөрүн болгаш боттандырарын Советтиң доктаамал комиссиязы контрольдаар.

15 чүүл. Совет органнарга улус депутадының ажылчорудулгазы.

Совет органга сонгуткан улус депутады оон ажылынга киржир хүлээлгелиг.

Совет органның составынга кирбейн турар улус депутады оон хуралдарынга киржир, саналдар бээр, айтырыгларны чугаалажырынга болгаш шиитпирлер хүлээп алырынга чөвүлээр эргелиг киржир. Совет органының шиитпири-биле чөпшээрешээн таварылгада депутат бодунуң саналын бижимел-биле шиитпир төлевилелинге эдилге хевирлиг кылдыр Советтиң сессиязынга киирер. Депутаттың киирген эдилгелерин Советке көөр болгаш ол талазы-биле бадылаашкыя чорудар.

Советтиң сессиязының шиитпири-биле улус депутадын оон ажылынга доктаамал киришпейн келгени дээш Совет органның составындан ундүрүп болур.

16 чүүл. Советтиң болгаш оон органнарының даалгазын күүседиринге улус депутадының киржилгези.

Советтиң болгаш оон органнарының шиитпирлээр айтырыгларынга дүүштүр берген даалгазын улус депутады күүседир хүлээлгелиг.

Советтиң азы оон органнарының даалгазын өзугаар улус депутады хоойлуларны Советтиң девискээринде турар күрүне болгаш хөй-ниити органнарының, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның канчаар күүседип турарын хынаарынга киржир. Ындыг хыналдаларны эрттирип тура улус депутадының негелдезин өзугаар күрүне болгаш хөй-ниити органнары, бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар тургустунган айтырыгларны өөренип база сайгарын көөр талазы-биле комиссияны тургузар. Адаттынган комиссиялардың составынга улус депутадының адаан кижилерин база киирер.

Даалганы күүсеткен түңнелдериниң дугайында улус депутады чогуур Советке азы оон органынга дыңнадыр. Эргежок чугула апарганда, илереттинген четпестерни чайладыр, хоойлуга дүүшпес шиитпирлерни солуур. РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң хоойлуларын хажыдарын, РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинің шиитпирлерин, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединин, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң күрүне эрге-чагыргазының өске-даа органнарының актыларын күүсеттээн кижилерге харыысалга онаар дугайында саналдарны киирер.

17 чүүл. Депутаттың истелгези.

Саның чогуур Советтиң регламентизи, а ол ышкаш доктаамал комиссияның шиитпирин өзугаар тодаракан улус депутаттарының негелдезин өзугаар Совет депутат истелгезин томуйлаар.

Бүгү күрүне органнары болгаш албан-дужаалдыг кижилер истелгени чорударынга эргежок чугула детиимчени көргүзер, истелге кылып турган улус депутадының азы депутат комиссиязының негелдезин өзугаар айтырыгны боттуг өөренип көөрүнге эргежок чугула медээлерни болгаш документилерни шаптараазын чокка бээр хүлээлгелиг. Депутат истелгези чорудуп турар депутаттарга тайылбыр бээринден кымнын-даа ойталаар эргези чок. Иштики херектер, баңысаалга, баштайгы истелге органнарының болгаш административтиг корум-чурум хажыдыышкыны, кезээ болгаш негелде херектерин көөр судтарның ажылынга киржирин болдурбас.

Истелгенин түңнели болза барымдаалыг түңнелдер болур, аңаа дүүштүр шиитпирни чогуур Совет азы оон органнары хүлээп алыр.

3 эге

Улус депутадының соңгулда округунга ажыл-чорудулгазы

18 чүүл. Хамаатыларның саналдарын, билдириишкиннерин болгаш хомудалдарын улус депутадының сайгарын көөру.

Аңаа кирген саналдарны, билдириишкиннерни болгаш хомудалдарны улус депутады сайгарын көөр, оларны чогуур органнарның болгаш албан-дужаалдыг кижилерниң шын база чогуур үеэнинде шиитпирлээри дээш хемчеглерни алыр, хөй-ниитиниң саналын өөренип көөр, улус депутаттарының чогуур Совединче, а эргежок чугула апарганда — күрүненің болгаш хөй-ниити органнарынче саналдарны киирер.

Улус депутадының хүлээп алышкынының үеэнинде оон негелдезин өзугаар күрүне болгаш хөй-ниити органның, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның удуртукчулары болгаш албан-дужаалдыг өске-даа кижилери киржир ужурлуг.

19 чүүл. Соңгукчулар мурнунга улус депутадының отчёду.

Улус депутады чылда ийиден эвээш эвес катап округунуң соңгукчуларының мурнунга бодунуң ажылының дугайында, соңгулда мурнунуң программазының чорун турарының дугайында отчёдун бээр хүлээлгелиг.

Соңгукчуларның негелдезин өзугаар улус депутадының эллчег чок отчёдун ап болур. Эллчег чок отчёт бээр дугайында негелдеге ук округтуң соңгукчуларының чартыынан эвээш эвези ат салыр ужурлуг. Бо тавырылгада, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң президиуму болгаш күүсекчи комитеттери улус депутадының эллчег чок отчёдун организастаарынга эргежок чугула хемчеглерни алыр, эллчег чок отчётту эрттирериниг чедир бир айдан орайтатпайн отчёт эрттирер үениң болгаш черниң дугайында, ону эрттиреринге үндезин болган чылдагаанның дугайында депутатка дыңнадыр.

20 чүүл. Отчёттар эрттиреринге болгаш соңгукчуларбиле ужуражырынга улус депутадынга детиимче көргүзери.

Отчёт эрттиреринге болгаш округтуң соңгукчуларбиле ужуражырынга эргежок чугула байдалдарны улус депутадынга хандырар. Оон дилээн өзугаар улус депутаттарының чогуур чер-чер Совединиң президиуму азы күүсекчи комитеди, азы хөй-ниити организацияларының тус чер органнары, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның администрациязы оран-савазы халас тускайлаар, депутаттың отчёдун эрттирер үениң болгаш черниң, соңгукчулар-биле азы хөй-ниити организацияларының кежигүннери-биле оон ужуражыышкынының дугайында хамаатыларга дыңнадыр, депутаттың чалалгазын өзугаар ужуражыышкынга киржирибиле боттарының төлээлекчилерин чорудар, өске-даа дузаны көргүзер.

Улус депутадының негелдезин өзугаар күрүне болгаш хөй-ниити органнары, бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар аңаа отчётка болгаш чугаага ажыглаарынга эргежок чугула тайылбыр база медээ материалдарын бээр.

Улус депутадының отчёдун чыыдарын эрге-чагырганың тус чер органнары, хөй-ниити организациялары, массалыг информация чепсектери, улус депутаттарының Советтериниң албан черлери хандырар.

4 эге

Депутат ажыл-чорудулганың кол-кол магадылалдары

21. чүүл. Улус депутадының бүрүн эргелери.

Бодунуң бүрүн эргелерин боттандырар соруулга-биле улус депутады дараазында эргелерлиг:

соңгукчуларының эргежакыктарынга хамааржыр кандыг-даа айтырыгларны күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылганың органнарынга, хөй-ниити организацияларының органнарынга чугаалажып турда киржир;

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинің, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң Дээди Советтериниң болгаш оларның органнарының хоойлуларының болгаш доктаалдарының, РСФСР-ния болгаш Тыва АССР-ниң күрүне эрге-чагыргазының өске-даа органнарының шиитпирлериниң күүсеттирин хамаатыларга болгаш хоойлуга дүүшпес шиитпирлерни солуур, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң хоойлуларын хажыдарын, РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинің шиитпирлерин, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединин, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң күрүне эрге-чагыргазының өске-даа органнарының актыларын күүсеттээн кижилерге харыысалга онаар дугайында саналдарны киирер.

17 чүүл. Депутаттың истелгези.

Саның чогуур Советтиң регламентизи, а ол ышкаш доктаамал комиссияның шиитпирин өзугаар тодаракан улус депутаттарының негелдезин өзугаар Совет депутат истелгезин томуйлаар.

Бүгү күрүне органнары болгаш албан-дужаалдыг кижилер истелгени чорударынга эргежок чугула детиимчени көргүзер, истелге кылып турган улус депутадының азы депутат комиссиязының негелдезин өзугаар айтырыгны боттуг өөренип көөрүнге эргежок чугула медээлерни болгаш документилерни шаптараазын чокка бээр хүлээлгелиг. Депутат истелгези чорудуп турар депутаттарга тайылбыр бээринден кымнын-даа ойталаар эргези чок. Иштики херектер, баңысаалга, баштайгы истелге органнарының болгаш административтиг корум-чурум хажыдыышкыны, кезээ болгаш негелде херектерин көөр судтарның ажылынга киржирин болдурбас.

Истелгенин түңнели болза барымдаалыг түңнелдер болур, аңаа дүүштүр шиитпирни чогуур Совет азы оон органнары хүлээп алыр.

5 эге

Депутат ажыл-чорудулганың ниити организациялары

22 чүүл. Советтиң шиитпирин хүлээп ап турар үеде улус депутадының эргелерин боттандырарының магадылалдары.

Улус депутадынга магадылаан чүүлдер:

а) дараазында шиитпирлериниң бирээзин хүлээп албышаан, оон сессияга киирген саналдарын албан сайгарын көөру:

саналды хүлээп алган дугайында:

Советтиң чаа шиитпирин ажылдан кылып эгелээнинин дугайында;

саналдаттынган төлевилелди чогуур доктаамал комиссияларже чедир ажылдаары-биле шилчиткен дугайында;

б) улус депутадының киирген саналдарын, а ол ышкаш шиитпирге киирген бүгү эдилгелерин ыяап бадыладыры.

23 чүүл. Улус депутадының күрүне болгаш хөй-ниити органнарынга, бүдүрүлгелерге, албан черлериниг, организацияларга моондак чок киирер эргези.

Улус депутады улус депутадының шынзылгазын көргүскени-биле Советтиң девискээринде турар күрүне болгаш хөй-ниити органнарынга, бүдүрүлгелерге, албан черлериниг, организацияларга, оларның кымга чагыртыры, хамааржыры, чажыт байдалы болгаш өнчүзү кымныы болуру хамаанчокка, моондак чок киирер эргелиг. Улус депутадын хынап, үжеп көөрүн болдурбас.

24 чүүл. Улус депутадының ону албан-дужаалдыг кижилериниң соңгаарладыышкын чокка хүлээп алырынга эргези.

Депутат ажыл-чорудулганың ажылдарының талазы-биле улус депутады күрүне болгаш хөй-ниити органнарының, бүдүрүлгелериниг, албан черлериниг, организацияларның удуртукчулары болгаш өске-даа албан-дужаалдыг кижилер соңгаарладыышкын чокка хүлээп алырынга Советтиң девискээринге эргелиг.

25 чүүл. Улус депутадының хоойлу хажыдыышкынларын, хамаатыларның эргелерин, хосталгаларын болгаш хоойлу өзугаар эргеажыктарын хажыткаанын эдерин негээр эргези.

Улус депутады хоойлу хажыдыышкынын, хамаатыларның эргелерин, хосталгаларын болгаш хоойлу өзугаар эргеажыктарын хажыткаанын доп-дораан эдерин негээр, а эргежок чугула херек апарганда — хажыдыышкынны соксадырының дугайында негелдени чогуур органнарга болгаш албан-дужаалдыг кижилерге тургузар эргелиг. Хажыдыышкын фактызын депутаттың азы оон негелдези-биле чогуур эргехоойлу камгалал азы комитеттиниг роль органының тургусканы протоколга демдеглеттинин болур.

Күрүне болгаш хөй-ниити органнарының, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының албан-дужаалдыг кижилери улус депутадының негелде тургусканы хажыдыышкынны эдериниг хемчеглерин доп-дораан алыр хүлээлгелиг, а эргежок чугула херек апарганда — буруулуг кижилерге харыысалга онаарының хемчээн алгаш, оон соонда ол дугайын депутатка дыңнадыр.

26 чүүл. Улус депутадының информация алыр болгаш ону тарадыр эргези.

Советтиң президиуму улус депутадын Советтиң документилери-биле, а ол ышкаш чазак болгаш өске-даа күрүне база хөй-ниити органнарының албан хуузунда тараткан информация болгаш медээ-тайылбыр документилери-биле хандырар.

Депутаттың соңгуткан девискээринде чер-чер Советтериниң президиумнары болгаш күүсекчи комитеттери, өске-даа күрүне база хөй-ниити органнары, бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, а ол ышкаш албан-дужаалдыг кижилер улус депутадының негелде кылганы тавырылгада ону оон депутат ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле специалистерни консультациялаарын хандырар, эргежок чугула медээлерни соңгаарладыышкын чокка бээр хүлээлгелиг.

Улус депутадынга депутат ажыл-чорудулгазын хандырарынга Советтиң девискээринде турул турар бүдүрүлгелер болгаш организациялар оон негээни-биле боттарында бар хуулан ковудедир болгаш саналга техниказын ажыглаар арганы бээр.

Оон соңгутканы Советтиң девискээринде улус депутаттарының Советтериниң тургусканы массалыг информацияның чепсектеринге улус депутады-биле дугурушкан хуусаарда, ынчалзажок ону эккелген үеэнинден 7 хонук эртпээнде албан парлаттынган азы дамчыттынган турар ужурлуг.

Депутаттың берген материалдарын оон чөпшээрели чокка эдип болбас.

27 чүүл. Улус депутадынга юридиктиг дузаны көргүзери.

Советтиң девискээринде турар улус депутаттарының чер-чер Советтериниң президиумнары, оларның күүсекчи болгаш айтыышкын бээр органнары, бүдүрүлгелер, организациялар, эртем болгаш өөредилге албан черлери, эрге-хоойлу камгалал органнары улус депутадынга оон депутат ажыл-чорудулгазының үеэнинде тургусуп келир эрге-хоойлу айтырыгларына дузаны көргүзер.

28 чүүл. Улус депутадының тургускан айтырыгларын сайгарын көөрүнүң талазы-биле эрге-дужаалдыг кижилериниң хүлээлгелери.

Улус депутадының депутат ажыл-чорудулгазының айтырыгларының талазыбиле айтырыг тургусканы Советтиң девискээринде турар бүгү күрүне болгаш хөй-ниити органнары, бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, а ол ышкаш оларның албан-дужаалдыг кижилери депутатка оон тургускан айтырыынга харыыны азы негээн документилерин болгаш медээлерни соңгаарладыышкын чокка бээр хүлээлгелиг.

Тургустунган айтырыгны хынаары азы немей сайгарып көөру эргежок чугула апарганда, бо чүүлдүн бирги кезээнде айыттынган органнарның улудуртукчулары болгаш кижилери ол дугайында улус депутадынга үш хонук хуусаада дыңнадыр хүлээлгелиг. Алыс түңнел харыыны депутатка оон тургускан айтырыын алган хүнден бээр бир айдан эртпес хуусаада бээр.

Улус депутады Советтериниг болгаш оларның органнарынга хамааржыр айтырыгларны тургусканда оларны чугле ол органнар сайгарып көөр ужурлуг.

Улус депутады тургускан айтырыының сайгарылгазынга, оон иштинде чогуур органнарның хааглыг хуралдарынга чугаалажып турда, дорт киржир эргелиг. Сайгарып көөр хуу дугайында депутатка баш удур, үш хонуктан эрте дыңнаткан турар ужурлуг.

(Төнчүзү 3-кү арында).

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ ЧЕР-ЧЕР СОВЕДИНИҢ УЛУС ДЕПУТАДЫНЫҢ СТАТУЗУНУҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың

ХООЙЛУЗУ

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

29 чүүл. Улус депутадының ат-алдарының, төлептиг чоруунуң болгаш бодунуң камгалалы.

Улус депутадынга, ооң өг-бүлезиниң кежигүннеринге, төрелдеринге хамаарыштыр ооң депутат хүлээлгезин күүседиринге шаптык чедирер сорулга-биле эргеге дүүшпес салдар чедирери, улус депутадын хөй мурнуңга дорамчылаары, а ол ышкаш ооң депутат хүлээлгелерин күүседип чоруур үезинде бодун дорамчылаары, ол чергелиг депутатка хамаарыштыр хоп үндүрери азы ооң депутат ажыл-чорудулгазының дугайында хажыттакан медээлерни тарадыры хоойлу өзугаар доктаадып тургуская харыысалгага чедирер.

30 чүүл. Улус депутадының эргезинге дээп болбазы.

Чогуур Советтиң девискээринге улус депутадынга, ол Советтиң чөпшээрежилгези чокка, кеземче харыысалгазы онаап, ону хоругдаары азы суд чурумун өзугаар онаар административтиг торгаал хемчегларинге киирип болбас.

Ындыг таварылгада улус депутадынга хамаарыштыр кеземче херээн, а ол ышкаш суд чуруму-биле харыысалга онаар административтиг эрге-хоойлу хажыдыышкынының дугайында херектиг чорудуун чүгле Советтиң чөпшээрежилгези-биле чогуур деңнелдин прокурору азы үстүкү чергелиг прокурор оттуруп болур.

Чогуур Советтиң девискээринге улус депутадын кандыг-даа янзылыг тудуп алыры азы ооң хостуун кызыгаарлаары, а ол ышкаш хууда ап чораан херекселдерин, чүүгүн, хууда болгаш ооң ажыглап турар транспортун, чурттаар болгаш албан хаар бажыңын үжепчиндирин болдурбас.

Улус депутадының эргезинге дээп болбазы ооң ажыглап турары чагаа-бижиктиринге, харылзаа херекселдеринге, а ол ышкаш бодунда бар документилеринге база хамааржыр.

Улус депутадының бүрүн эргелериниң хуусаазы төнген соонда ооң депутат ажыл-чорудулгазының үезинде кылган хоойлу хажыдыышкыны дээш буруудадыышкыны, харыысалга онаарын база суд чорудуунда көрдүнген өске-даа хемчеглерге киирерин улус депутадынга хамаарыштыр бо Хоойлуда көрдүнген чурум өзугаар, үүгле ынчаар кылып болур.

31 чүүл. Улус депутадынга харыысалга онаарынга чөпшээрежилге алырының чуруму.

Улус депутадынга хамаарыштыр кеземче херээн оттурарынга, кеземче харыысалгазын онаарынга, хоругдаарынга азы суд чурумун өзугаар административтиг торгаал хемчеглерин көргүзеринге Советтиң чөпшээрежилгезин алырда чогуур азы үстүкү чергениң прокурору кеземче херээн оттурарының азы административтиг хемчегге киирериниң, депутатка буруудадыышкын чарлаарының, хоругдаарынга чөпшээрел бээриниң мурнунда Советке бижик киирер.

Совет ол бижиктиң бир айдан ашпас хуусаада сайгарып көөр.

Эргежок чутула апарганда прокуророн немелде материалдарны негеп болур. Айтырыгларны сайгарып көөрүнге ацаа хамаарыштыр бижик киирген улус депутады киржир эргелиг. Совет барымдаалыг шиитпирин хүлээп алыр болгаш ол дугайын үш хонук хуусаада прокурорга дыңнадыр.

Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң шиитпири-биле үстүкү чергениң прокурору чөпшээрешээни таварылгада ол чогуур үстүкү чергениң Советинге шиитпирин солуур болгаш депутатка харыысалга онаар азы хоругдаар дугайында чөпшээрежилге бээринге бижик киирер. Үстүкү Совет чер-чер Советиниң шиитпирин солуп болур болгаш бижикке хамаарыштыр бодунуң шиитпирин хүлээп алыр эргелиг.

Советке бижик киирген прокурор херек талазы-биле чорудугунуң төнген хүнүндеи бээр үш хонук хуусаа иштинде Советке херек истелгезиниң азы сайгарылгазының дугайын дыңнадыр хүлээлгелиг.

32 чүүл. Улус депутадының херечи боон, өчүк бээриниеи ойталаар эргези.

Улус депутады хамааты азы кеземче херээниң талазы-биле ооң депутат хүлээлгелерин күүседип турда, ацаа билдингир апарган барымдаалар дугайында херечи боон, өчүк бээриниеи ойталаар эргелиг.

33 чүүл. Улус депутадын шериг хүлээлгезинеи хостаары.

Улус депутадын ооң депутат бүрүн эргелиг үезинде шуут дорт шериг албаныиче, өөредилге база хыналда чыыштарже чүгле ооң бодунуң азы Советтиң чөпшээрежилгези-биле кыйгыртып болур.

34 чүүл. Улус депутадын Советке азы ооң органнарына доктаамал үндезинге депутат ажыл-чорудулгазының үезинде бүдүрүлге азы албан-хүлээлгелерни күүседириееи хостаары.

Улус депутадын Советке азы ооң органнарына доктаамал үндезинге депутат ажыл-чорудулгазының үезинде бүдүрүлге болгаш албан-хүлээлгелерни күүседириееи хостаарын бүдүрүлгениң, албан черииің болгаш организацияның администрациязы депутаттың бижимел билдириишкинин өзугаар ында ооң айыткан хуусаазын барымдаалап, ажылыңнан үндүрбейн боттандырар. Ол таварылгада ооң ук күш-ажылчы коллективтиң кежигүнү эргези хевээр артар.

Улус депутадын Советке азы ооң органнарына доктаамал үндезинге депутат ажыл-чорудулгазын боттандырып турар үеде ооң бодунуң күзели-биле мурнуку ажылыңнан азы албанындан Советте ажылче шилчээни-биле холбаштыр үндүрүп болур. Бүдүрүлгениң, албан черииің, организацияның администрациязы улус депутадын ооң айыткан хуусаазында ажылдан үндүрер хүлээлгелиг.

Шериг албанныглардан болгаш албаны уставтар база тускай чурумнар-биле таарыштынар өске-даа категорияның хамаатыларындан улус депутадының эргелериниң магадылалы.

Улус депутадын депутат бүрүн эргезиниң үезинде, а ол ышкаш ооң доозулганының соонда бир чыл хуусаада бүдүрүлгеде, албан черинде, организацияда ажылындан администрацияның инициативазы-биле үндүрери, кооперативтен, өөредилге черииееи үндүрери азы сагылга-чурум хемчээ кылдыр куду төлевирлиг ажылче шилчидери Советтиң чөпшээрежилгези чокка хоржок. Өске таварылгаларда шилчидери база аңы ажылче киирери депутаттың бодунуң чөпшээрежилгези-биле болдунуп болур.

Шериг албанныглардан болгаш албаның уставтар болгаш чурумнар-биле таарыштырар өске-даа категорияның хамаатыларындан улус депутадын депутат бүрүн эргезиниң үезинде, а ол ышкаш ооң доозулганының соонда бир чыл хуусаада командылалдың азы администрацияның инициативазы-биле албанындан үндүрери, албан-дужаалын болгаш эрге-дужаалын кудуладыры, шериг дужаалын дужүрери Советтиң чөпшээрежилгези чокка хоржок, а ол ышкаш ооң бодунуң чөпшээрежилгези чокка албан аайы-биле шилчидип болбас. Айыттынган үеде ацаа эөлчеглиг офицер дужаалын тыпсырын азы эөлеп турары албан-дужаалынга дүүштүр офицерниинге деңештирген тускай дужаалды тыпсырын соңгаарладып болбас

Советте азы ооң органнарында доктаамал үндезинге депутат ажыл-чорудулгазының үезинде бүдүрүлге база албан-хүлээлгелериееи хостаткан, ооң мурнундагы ажылындан (албанындан) үндүткен азы өөредилге черииееи үнген улус депутадынга ол ажыл-чорудулгазы доозулган соонда ооң мурнуку ажылын (албан-дужаалын), а ол чокта — өске ол-ла чергелиг ажылды (албан-дужаалды) ол-ла бүдүрүлгезинге, албан черинге, организацияга, азы ооң бодунуң чөпшээрешмени-биле — өске бүдүрүлгеге, албан черинге, организацияга бээр.

Шериг албанныглардан болгаш албаны уставтар база

КАДАЙЫМНЫҢ ХАЛАЛЫЫН ААР

Чаңгыс акша чарывайн,
Шалыңымны эккеп бээр мен,
Шалырадыр санап-санап,
«Чамдыы кайыл?» — дигилээр-дир.
Дыжыы харааш чыдарымга
Дыртыжаңнап, кончуттунар.
«Аъш-чемден ыла каавыт,
Аяк-саваң база чуг» — дээр.
Идик-хевим бодум чуггаш,
Илиир-биле базып аар мен.
Кадай мени кыжыраан дег,
Хажыызында кайгап орар.
Амданныг чем ишпес-чивес
Арыг-силиг хеп-даа кетпес,
Алыс бодум кончуушкундан
Артында-ла чудай бердим.
Каастаныр, будуттунар,
Кадыг ажыл кылыксавас,
Кара бажым сирбектей бээр
Кадайымның халалыын аар!

Ондар БОРАШ.

ЧАПТАНЧЫГ ЧУГААЛАР

1. Кежээ авазы ажылдан келгеш, диванга дыштанып чыткан. Ол үеде 5 харлыг Көк-кыс авазынга чассып, эргеленип оргаш, авазының хавааңда сыгыр барын эскерип кааш, айтырган:

— Авай, хавааң чоп чарлыр дей бергени ол? Арта тиглени берип-тир.

* * *

2. Телевизорга дайынныг кино көрүп органнар. Дайылдажып турар солдаттар көргеш, Көк-кыс шеригде акызын сактыш келген. «Долаан-оол акым чеже немец өлүрген ирги?» — дээш улуг тынган.

* * *

3. 3 хар 6 айлыг Сылдыстан авазы айтырган:

— Өзүп келгеш кым боор сен, оглум?

Сылдыс оргаш:

— Инек боор мен — деп-тир. Орган улус шупту чирпоп дүжүп, каттыржы берген.

Сылдыс кайгай бергеш, ыгламзыргай үнү-биле:

— Азы ыт боор мен бе? — дээн.

* * *

Белек-кыс авазынче көрүп оргаш, мынча дээн:

— Үне калбаң, кире калбаң дээрге чүгле эжик эвес, дыл база чүве ышкажыл, авай.

* * *

— Садик баарында бажың дүгүн чараш кылдыр өрүтпес болзунза, оолдар ышкаш дөңгүртүп кааптар бис — деп, авазы Белек-кыска чугаалаан.

— А мен дөмей-ле Кашпировскийге олуруплаткай мен.

* * *

— Авай, будум аарып тур — деп Белек-кыс чугаалаан.

— Каям, кайызында аарып тур?

— Шенектери аарып тур — дээш, дискэзиңи караан суйбаан.

БИЧИИЛЕРГЕ ТЫПТЫРЫП, БОДАДЫП КӨРҮНЕРЕМ

1. Он алды сандайны дөрт хананы дургаар ден турар кылдыр канчаар хуваай салырыл?

2. Клеткалыг саазындан адаанда чуруктарда ышкаш, ийи ындыг квадраттан кезип алынар. Оон соонда улуг квадратты ортузундан кезип алынар. Оон база-ла оларны деңкылдыр ийи үш-булуң кылдыр кезер. Моон түннелинде дөрт үш-булуң биле чаңгыс квадрат арты. Олардан чаңгыс квадратты канчаар турзузарыл?

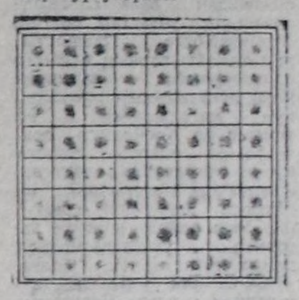

3. Өске ижиниң бодап алганы санын тывары.

Класска кезек оолдар олурганнар. Шолбан олургаш: — Силер, оолдар, бир санны иштинерде бодап алырыңарга, ону мен тып, адап шыдаар мен. Бүзүреп болур силер бе? — деп-тир.

— Шенеп көрээли че — деп өөрү ынчанган.

— Ынчаарга кандыг-бир сандан сактып алыңар. Оон орта 2-ни кадыптынар, үнүп келгенин 4-ке көвүдиптиңер, оон үнүп келгенинден 8-ти казып кааптынар — деп, Шолбаны мындыг болган. Оолдар бот-бодунче кайгашкаш, иштинде бир-ле санны сактып, бодап алгаңнар. Шолбан демги чугаазын катаптаашы, Аястан каш болганын айтырган. — Ужен ийи болду — дээн. Ынчаарга сен, Аяс, 8 деп санны бодап алган олурган-дыр сен — диген. Оозу «Шын-дыр» деп бадыткаан.

— А Мишаныы чеже болду? — дээрге, оозу чээрби дөрт болганын харыылаан. — Алды деп санны сактып алган олурган-дыр сен — деп. Шолбан чугаалаан.

Миша олургаш, шын-дыр дээрзин бадыткаан.

Оолдар бот-боттарынче көргеш, каттырышкан. Эжи Шолбанның угаанныын магадааннар.

Уруглар, Шолбан мандаа кандыг арганы ажыглаандыр, силер база ынчалдыр ойнап көрүнерем.

ЧАЙ ЧОК ДАРГАЛАР

● Шоодуг ●

— Бюрократтар ам эвээжеп турар деп бодаар сен бе, өннүк?

— Ээ-та, кандыг-ла болду. Мен-даа аңаа бүзүревес мен ийин.

— Чүге?

— Бээр аай де. Чоокта чаа мынчалдым. Ажыл, амыдырал дугайында дилег, чугаа кылыр дээш ийи-үш хүн дургузунда дөрт дарга аразынга кылаштап келдим. Чөгел төткен мен. Чоруум-даа чогуваан.

— Кай ол даргалар сени тоовас-тыр бе? Азы эки чугаалажып шылдаваныңа ол бе?

— Чугаалаарын чугаалап шыдаан мен. Ынчалза-даа бюрократсыр калган даргалар чорду. Болундан улуг эргелужаалдыг ийикпе, азы оске бир черде ажылдап турар, кылын шалыныг дарга, чокла болза таныш-көрүжү кирип келген болза, оон арны арта чыруш дээр. Харын-даа олудундан тура халып, барып холун тудар, оон-биле кады чугаа-сооду, каткы-иткизи төктүп-ле кээр дивес силер бе. А мен ышкаш бөдүүн, улуг назылыг, ажылчын кижини каяа тоор, херексээр дээр сен. Мээң чугаам ужур-утказын билип ап, дыңнаар хамаанчок, арны «шыңгыыраш» дээш хаваан дүйүптер. Кижиже безин дорт көрбес, соңгаже көрүп алгаш: «Чай чок ажылдап ор мен, ол-бо кижиге бар, ашак...» — дээш дүргеп-не кабинеттен үндүрерин бодаар. Дөрт дарга мени аразынга ынчаар «бомбуктээн». Хоонум-даа калган, хөртүүм-даа төнген.

Шөг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле турбас дижир бис. Бюрократсыг чорук чок боор ачылыг, чаагай хүнү шылажып маңаа олургай бис аан.

Алексей ДАМДЫН.
Хоочун башкы.
Эрзин район.

БАЗА КАТАП КАШПИРОВСКИЙ ДУГАЙЫНДА

Сураглыг психотерапевт А. М. Кашпировский даштыкы чурттарже аян-чорук кылып чорааш, Москваже ээп чедип келгеш, чоокта чаа парлалга конференциязын эрттиргеш.

Ажыы-биле чугаалаарга, бис ону бөгүн чоктап турар апарган бис. Соок кыш, хүн бүрү амыдыралда болуп турар бергедээшкиннер, экономиканың сандаргай байдалы, «500 хонук» программа, рынок харылзааларынче шилчиири, өртектериң улгатканы, садыгларның куруг баартактары, сагыш-сеткилдиң саймааралы, байдалдың экижий бээринге идегелдиң оскундурганы. Мындыг баш мункаш, берге байдалда кижилерниң сеткилин чазап, идегелдиң, бүзүрелдиң көзүн кыпсыптар оожургал сиңниккен топтуг, дески үннү дыңнаарга безин соң даарта амыдырал үгээртеп, хамык чүве мурнунда дег чаңчыл болган агымынче кире бээр ышкаш сагындырар.

Конференцияга Анатолий Михайлович АКШ-ка, Израильге, Польшага чораанының дугайында чугаалап, аянчорук үезинде тырттырган видеокассеталарны чыылган-нарга бараалгаткан. Черле ынчаш аян-чоруктуң кончуг чедимчелиг болганы оон чугаазындан билдингир болган. Ынчалза-даа ол талазы-биле өөрүшкүнүң, сеткил ханыышкынының, аас-кежиктиң бичии-даа ора-сомазын Кашпировскийниң арын-шырайындан чыылганнар эскербээннер. Харын-даа аажок бужурганыысаар, аңаа бүзүрексевес журналистериң адрезинче хыйланыксаар шинчилиг болуп, оон могап-шылап, турупканы даштыкы хевиринден илдең болган.

Польшага докторну улут өөрүшкү-биле уткып хүлээп алган. Делегейде чок дээн сенсация аңаа болган. Сеансылар соонда, алдырып каапкан бүүректиң катап өзүп келгенин бир пациент дың паткан.

«Ындыг чүве болуп болур бе?» деп, Кашпировский чыылганнардан айтыргаш: «Чүге болбас деп» боду харыылаан. Кайгамчыктыг чүүлдүң херек кырында болуп болурунуң бадыткалы ыылдыр бир таварылганы чугаалаан. Ада-чурттуң дайынының хоочуну кемдээн кулааның аңаа кадык апарганының дугайында аңаа бижээн чүве-дир. А бүүрек дугайында дыңнадыгны хыыаары негеттинип турар деп, Кашпировский боду-ла чөпшээрешкен.

Психотерапевт Польшага аян-чорук кылып чораан үезинде кандыг дамчыыр чугаалар турбады дээр. Польшаны чурттаар чери кылдыр шилип алган, ында турумчуп артып калган деп-даа турду. Ол бүгү хоозун чугаалар дээрзин доктор бадыткаан.

Шыны-биле чугаалаарга, даштыкыда Кашпировскийге хамаарылга бистииннден эки Ол дээрге кандыг-бир кижиниң чөнгээлээшкинидаа эвес, журналистериң кара өжегээр меге медээ берип турары-даа эвес, хамык ужур модада, сонуургалдадыр ийин.

Конференцияга келген журналистер Апатолий Михайловичиниң бичии-даа өскерилбээнин эскергеннер. Үну ол-ла олчаан чаңгыс аай, арының шырайы биеэги хевээр, эрттирген сеансыларының талазы-биле медээлери мурнукуларынга дөмей — ак баш дуктери карарган, эрги сорбу, ыжык, ижин оюлганы чиде берген дээн ышкаш оон-даа өске.

Бодунуң методунуң, оон механиказының алыс ужурутказын психотерапевт олурганнарга таптыг тайылбырлап таныштырбаан. Шажын судурундан одуруглар, шүлүктер номчуп, философтарның чугааларын катаптап, дириг амытаннар амыдыралындан чижектер киирип, бар-ла арганы ажыглап, методун эртем ёзугаар үндезилээрин оралдашкан.

Оон методунуң кол угшин кижиниң медерелинге дегбейн, ону оюп эрткеш, ала-чайгаар психиканың курлавыр, чажыт күштерин оттургаш, биохимиктиг реакцияны болдуруп, эм-таның дузазы чокка организмни аарыгга удур турзузары болур.

Оон методун тодарадыр-биле эртем шинчилелдери, шенелдер чоруттунуп турган бе деп айтырыгга сураглыг психотерапевтиң харыызы мындыг болган: «Мээң херээм — эмнээр, а шинчилээр сонуургалдыг кижилер шинчилезин».

Шынап-ла, оон методун өөренип, сайгарып көөрү-биле клиникаларга, эмнелгелерге телевизорлардан тургускаш, сеанс мурнунда, соонда пациентилериң байдалын хайгаарап көрзе-даа канчап баар деп. Азы ындыг энтузиастар тывылбас бе? Төп телевидениеге ындыг сеансылар эрттирери планнаттынмаан. Ынчалза-даа видеокассеталарны чүге ажыглап болбас деп?

«МЕДИЦИНСКАЯ ГАЗЕТА» солундан Надежда ДОНГАК очулдурган.

КУУРУМЧУ ТААКПЫ

Таакпычылар бергедээн, тыртар таакпы тывылбастаан. Бай-шыдалгыр болгу дег, тайбың чаагай амгы үеде ону үсту бээр деп кым бодаан боор. Кымның бажынга ындыг чүве кирген боор.

Таакпычыларны көөрге, харын-даа кээргенчиг, бирле чүвеге сагышсыраан, бирле улуг ажыг-шүжүгте тут-турган дег — халбыйып калган чоргулаар-дыр. Карманнарын та чеже катап үжээр, хажыыларынче та чеже катап көрзүнер! Сактырга, бир-ле ындыг үнелиг чүвезин оскунупкаш, ону дилгзинип чораанзыг. Кайда-бир кижиниң аксындан ыш бурт дээн болза, олче база кужурзураан хойлар дег салчып бээр, диленип колданылары ол ышкажыл! Аштаанда чем-аъшты-даа ынчаар кайын диленир. А бо таакпы деп чүве кончуг-ла дүлгээзинниг кулугур боон-тур ийин: таныыр, таныыс-даа дивес — дилендириптер. Ол кижизи база таныыр, таныыс-даа дивес — бар-ла болза бээр.

Бо бүгүну чамдыкта кээргеп, чамдыкта хаңы дүүрээзин-биле хайгааравышаан, биеэде бир Хөөрээрниң чугаазын сакты хонуп келген мен. Та үүү чүвеге капсырлаштыр чугаалай-каапкан кижи ийик — оозун ам сатынмайн-дыр мен. Ол мынчаар чугаалап олурган:

...Ынчаарда дайын үезин турган чүве-дир ийин ол, күжүрүм. Бараан-сараан шуут үзүлген, улустуң хүн бүрүде хереглээри шай, дус, таакпызы база ховартап, харындаа үстүп турду. Шай үстүрге мүн-не ажырбас чүве чораан: шекне, черлик-шай дээш — оран-таңдының хоолулуг кежин чок эвес аан. Дус чокта бир берге чүве чораан, ону солуур чүве бар эвес але. А таакпы деп бо хугбай кулугур үстүрге мырыңай халап чүве болган, таакпылаар ашактар диленип-ле эгелээр. Боттары-биле кады кыраан узун-узун дансаларын безин хаңндектей доорааш, тыртып кааптарын көрген мен. Ында таакпының амдан-чыды сиңип калган боорга, дуза-дөмек болур чадавас дээш, арга-чадаарда ынчап турганнары ол ышкажыл.

Бир-ле хүн кожам аалга чеде берген мен. Өгнүң эр ээзи ашак чок болду.

— Бо ашак кайнаар баржык ирги? — деп, өөнүң хөрээжен ээзинден айтырдым.

Ону айтырыптарымга кадайының ындазында чиктии кончуг — хыйланыксай-даа берген ышкаш болду. Шай-суксунун кутканының сөөлүнде, ам-на харын арай тыртылчак чугааланы-дыр:

— Кым билир мону, үнгеш-ле чиде бээр кижини. Соондан бакылап көөрге, дөө алаакче-ле шошкуп бар чыдар боор чүве-дир. Та чүнү канчап турар чүве ында... Кижи айтырарга: «Оттулар ыяш-даш көрзүнүп чорбас чүве бе?» деп каар. Чогум эккелген ыяш-дажы-даа чок.

Ынчаар чугаалангаш, айтыра-дыр:

— Силериң таакпыңар чор бе, акым?

«Ажыг чүве харамнанмас» дижир чүве болгай, таакпымны сунгаш, чугаалаадым:

— Сени таакпылавас кылдыр бодадым. Мындыг чүвезин база ховартаан, берге шаг ышкажыл мон, дон — деп, бурулунуп кагдым.

Сунган таакпымны каш улай харамдыгын соргулааш, арай чымчай берген байдалдыг уламчылай-дыр:

— Бо ашакты бодаарымга, өскеленип турар хире ийин, акым. Оон башка амыр-саам чок алаакче чүге салып кирип турарыл бо. Оондан баргаш база тыппас кижи-дир мен. Бо алаакка ону канчап тывар боор...

— Сенээ хыйланып турбас-тыр бе? — деп, ылавыладым.

— Чогум ол талазы-биле, аңаа, эп-найыралывыс хевээр.

— Ындыг-дыр, мен ужурун тыпкай мен аан — дээш үнүптүм.

Алаакче базып кириптим. Мында чогум чүнү канчап турар кижи ирги аар ол? Арга-ээзим иштинге ан-меннин кандыг черге турарын беш салаам дег билир мен. А кижини, барып-барып, дың чаңгыс кижини, канчаар тыварыл? Мен болзумза найнаар кылаштаар ужурлуг мен деп чижеглевишаан, дыка-ла ур товаап келдим. Арай човагзыңгаш, доора ушкан чудук кырынга дыштанып, боданып олур мен. Канчангаш-ла хажыымче көре бээримге, ынаар — бежен базым черде чоон төжек ышталып каап тур. Кара-ла чааскаан бо канчап өрттенип турар төжек боор дээш, олче шиглей базыптым. Чоокшулай бээримге, төжек артында кижи бажы көзүлдү.

— Сен! — деп, кончуг аай, арының шырайы биеэги хевээр, эрттирген сеансыларының талазы-биле медээлери мурнукуларынга дөмей — ак баш дуктери карарган, эрги сорбу, ыжык, ижин оюлганы чиде берген дээн ышкаш оон-даа өске.

Бодунуң методунуң, оон механиказының алыс ужурутказын психотерапевт олурганнарга таптыг тайылбырлап таныштырбаан. Шажын судурундан одуруглар, шүлүктер номчуп, философтарның чугааларын катаптап, оон үнүп турар ыш бооп-тур. Ана кара кайгадым, демги дилеп чораан кайгалым бо хөөпее берген орар-дыр-ла! Булаш кылдыр көре каапкаш, сырбаш кылынза-даа, таакпызын чеңинче чажырып четтигипти.

Чайгаар-ла каткым кээп, сүмеледим:

— Мен ышкажыл мен. Хөөрээр аан, ол чүвең дыка чажырбадан, чеңиң ишти өрттеки берзе канчаар сен!

Кижим ыядыксап, чугаалай-дыр:

— Берге шаг-дыр ийин бо, таакпыны безин чажырып чоруур. Дөзү чок чүвени ам канчаар дээр силер.

— Кымдан чажырарыл ол чүвел ынчаш?

— Кадайдан-на болгай! Тывылбас чүвени ам канчаар. Кыс кижилер тыртпаза ажырбас чүве-дир ийин...

— Мурнунда сени өттүнүп тырта берди-ле ыйнаан. Хөөкүй амытандан ам харамнанган херээ чүү боор. Сени чаштынып таакпылап турар деп билбээн, а кадайлар болчаанче чүгүрүп турар деп каразыыр хире чорду чоп!

Ашак сырбаш кылынды: «Ам канчаарыл?» дээзиг аан.

— Чурттаарда кады чурттаар, өлүрде кады өлүр хөөкүй кадайыдан чаштынма, харамнанма. Барда деңге үлежип, чокта деңге куруглап чораай-ла силер — дээн мен.

Кижим мени бир ошкааш, арта ыглай каапкаш, аалынче шошкуй аарак чаныпкан.

— Таакпы деп кончуг куурумчунуң дүлгээзини ындыг мелегей боор-дур!

М. ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

СОҢТУУРГАКТАРГА

ЧААГАЙ ЧЫТТЫГ ШАКТАР

Барыын чүк чурттарында шак кылыр будүрүлгелер чаагай чыттыг, харын амданныг шактарны рынокче — садыг черлеринче арбыныбиле киирип эгелээн. Хана, стол болгаш хол шактарындан роза, герань, магнолия болгаш өске-даа чечектериң чаагай чыды шак эзлеринге үргүлчү кээп турар. Ындыг шактарны колдуунда хөрээженнер, а лимон, ментол чыды билдинер шактарны — эр улус садып алыр болган. Чаагай чыттыг шактарны ылаңгыя Италияда кедергей сонуургап турар.

УЗУН НАЗЫЛЫГ АМЕРИК ХЕРЭЭЖЕН

Палатка хоорайының (АКШ-тың Флорида штады) Кэрри Уайт Соңгу Америкада эң улуг назылыг хөрээжен кижи болуп турар. Төрүттүнген хүнүнден бээр 116 чылын эрткен воскресеньеде ол байырлап демдеглээн. АКШ-тың президентизи турган Р. Рейган, Флорида штаттың чаа губернатору Л. Чайлз байырлалга киржип, улуг назылыг хөрээжен хамаатыга байыр чедирген. Ынчалаажок аалчыларның ол байыр чедириишкининге К. Уайт шоолуг өөрүвээн, а кажан аңаа кедергей улуг пирог чемни салып бээрге, дыка амыраан.

КАРМАН ОЧУЛДУРУКЧУЗУ

Ниитизи-биле 185 муң состуг карман очулдурукчузун — бичежек ном хемчээлдиг электроннуг тайылбырлакчы приборну Японияның «Сэйко» компаниязы бүдүрүп эгелээн. Ол «очулдурукчу» кыдат, англи, япон — үш дылды билир болгаш япон дылдан кыдат, англи дылдарже, кыдат, англи дылдардан япон дылче очулганы кылып турар.

ПАГА — ДИРИГ АПТЕКА

Римде дуржулгалыг эмчи профессор Витторио Эрспамерниң бадыткап турарын ёзугаар алырга, бөдүүн бөзур-пагада хөй янзы күштүг эмнер бар. Чижээ, оон нежинде эм-биле кижиниң ижин, баар аарыгларын чедиишкинниг эмнеп болур. Бөзур-паганың база бир күштүг эми — деморфин. Ол эм-биле кара-таакпы аймаанга алыскан аарыг наркоман кижилерни база эмнеп болур.

ДЕЛЕГЕЙДЕ ЭҢ КЫСКА ХЕМ

Делегейде эң-не кыска хем — Д-Ривер деп Орегон штаттың чурттакчылары санап турар. Ол хем Даль хөлден Оожум океанче агып кирген, оон узуну үүтле 134 метр.

КОНСЕРВА БАНКАЗЫНДА ШҮЛҮКТЕР

Гамбург чурттуг аныяк хөрээжен шүлүкчү Астрид Фюрстенау бодунуң чогаалдарын чыынды ном кылдыр парлаарын ном үндүрер черлериниң редакторларындан дилээрге, олар, оон ыңай номчукчулар безин херекке албаан. Оон сөөлүнде шүлүкчү кыс кажар арганы ажыглапкан: балык консервазы бүдүрер фирмадан алган акшазы-биле чугажак номну парлаан, ук чыындыга 77 шүлүк кирген. Номну хөй консерва банкаларынга суккаан, даштынга: «Ынакшыл дугайында шүлүктер чыындызы» деп бижип каан. Ону номчукчулар былаажып турган, чаңгыс-ла хүн бүрүн садып апкан. А кажан чыындыны номчаан хөй кижилериң кускузу келир болган.

(ПАРЛАЛГАДАН).

Геннадий МАКАРОВТУҢ «Кыш» деп чураан пейзажы.

Ийи көштен мат.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Секретарь - машинакчылар курстарынга өөренирин күүзээннерни ДОСААФ-тың Кызыл-да каттышкан техниктиг школазы чалап турар. Өөреткени дээш төлевир — 233 рубль, кичээлдер 1990 чылдың декабрь 10-да эгелээр.

«В», «ВС», «Д», «Е» категорияның чолаачылар курстарынга өөренирин күүзээннерни база чалап турар, бөлүктер четчелеттинген соолунде кичээлдер эгелээр.

Каттышкан техниктиг школаның адреси: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, бажың № 49, кабинет № 3.

* * *

Кызылда бажың тудар комбинаттың № 1 болгаш 2 тудуг-монтаж эргелелдерин дүжүрери-биле холбаштыр санажылганы он хонук хуусаада кылырын харылзаалыг бүдүрүлгелериниң, организацияларның, албан черлериниң удуртукчуларын комбинаттың дирекциязы дилеп турар. Ол хуусаа эткен соолунде негелдени комбинат хүлээп албас.

РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хооркому амгы үеде РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бажынында туруп турар. Адреси: Ленин кудумчузу, бажың 92, ийиги каъды, кабинеттери 25-31.

Телефоннарының дугаарлары:

Вальков В. Г. — бирги секретарь	3-25-69
Оскал-оол В. В. — секретарь	3-13-97
Асонычев В. А. — секретарь	3-27-29
Приемная	3-30-65
Контроль-ревизия комиссиязының даргазы	2-34-25
Партийжи-организастыг ажылдар талазы-биле парторганизаторлар комиссиязы	2-28-90
	2-17-30
Идеология комиссиязының харыысалгалыг организатору	2-12-46
Идеология комиссиязының политорганизаторлары	2-13-59
	2-27-42
Хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларының талазы-биле комиссиязының консультантызы	2-25-83
Партия учёт сектору	2-32-07
Херек эмгелелиниң талазы-биле инструктор	2-33-60
Бухгалтерия	2-50-12
Машбюро	2-30-97

* * *

ССРЭ-ниң Күрхаандырыг газының Тыва дешкээр талазы-биле кол эргелелин Тываның күрүнеңи коммерция дугуржулга республика компаниязы кылдыр эде организастааны-биле холбаштыр бүгү агар саннарын, санажылгаларын **1990 чылдың декабрь 20-ге чедир** хынажып алырын хамаарышкан организацияларга дыңнадып тур.

Айыттынган хуусаа соонда ол негелделер хүлээп албас.

* * *

1991 чылдың февраль айындан эгелеп алыр бүгүэвилел, эвилел солуннарының болгаш журналдарының чагыдылгазы **улаштырылап** турар.

«Союзпечать».

* * *

«Хүндулелдиг Демдээ» орденниг республиканың хөгжүм-шин театрынга «Хайыраан бот» деп шин Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Самба-Сюрюн Баирниң киржилгези-биле бо чылдың декабрь 1-де болур. (Шинги оон киржилгезин артистиң 70 харлаарынга турасказдыр).

Шин кежээкиниң 18 шаста эгелээр.

* * *

Чонну ажыл-биле хандырар республика төвү Улуг-Хемниң ыяш ажыл-агый черинге ажылдаар дараазында специалистерни болгаш ажылдакчыларны чалап турар: бус котелдарының машинизи, слесарь-сантехник, слесарылар, станок башкарыкчылары, дилген ыяш материалдарын шилиир кижилер, электриктер, краннар башкарыкчылары, газ болгаш электрэ-биле каңнакчылар, чазаныкчылар, инженер-электрик, бүдүрүлге-техниктиг килдис начальниги, ыяш дилдирер мастер.

Чонну ажыл-биле хандырар төптүң адреси: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 34, кабинет 2.

ТВ Телевидение

ДЕКАБРЬ 1

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Бистиң садывыс. 9.00 «Партнер». Коммерция медээчизи. 9.30 «Кижи. Чер. Октаргай». 10.30 «Манежтен манеж чедир». 10.40 «Дириг амытаннар дугайында». 11.40 «Парисче чада». 11.55 Кинопрограмма. «20 чүс чыл. Дүвүрээзиниг уениң хрониказы». 13.25 И. Селезнева режиссерниң фильмнери. «Бүгүдеге — четтирдивис...» 15.00 СПИД-ке удур демиселдиң Бүгүделегей хүнүнге. Телекөвүрүг. 16.30 Биче улустарның аас чогаал коллективтериниң концерти. 16.50 «Делегей панорамазы». 17.35 «Состуң илбичизи». Телефильм. 17.55 «Федор Кузькиниң амыдыралындан». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 21.00 «Ye». 21.30 ССРЭ-ниң чазаанда. 21.40 «Ангажемент». «Борис Рубашкин Москвада». 23.05 Медээлер. 23.20—00.35 Джаз чурумалдары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Ойна, гармонь!». 9.35 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Келдириишкин». Телефильм. 10.00 Фигурлуг чүнгулаашкын. Делегей маргылдаалары. Эр кижилер. Хостуг программа. 10.45 «Протопоп Аввакум». Телефильм. 11.10 «Контакт-форум». 11.40 «Удур-дедир көржүп алгаш: автомобилиске ынак болуңар». Телефильм. 12.15 Телефильм. 12.35 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Маршал Г. К. Жуковтуң тураскаалыңга». 13.05 А. Барыкиниң концерти. 13.30 «Совет Россия». Видеоканал. 16.00 Улуг кижилерге мультфильм. 16.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының эвилелдешкен чок Съездизинде. 16.25 Коллаж. 16.30 «Чүгле чаңгыс ужуражыышкын». Ю. Антоновтуң ырлары. 17.10 Телепрограмма «Өгбүле». 18.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының эвилелдешкен чок Съездизинде. 20.25 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.40 Улусчу аялгалар. 21.00 «Ye». 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.00 «ТВ TV дугайында». 23.00—00.25 «Когаралга таварышкан кижиниң коргузуглери». «Полиция телефону 110» деп бөлүктен.

Кино

ДЕКАБРЬ 1-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Давайте любить» (СФРЮ) 9.10, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Отряд ниндзей» 9.30, 13.30, 17.30, «Игра в смерть» 11.30, 15.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «На златом крыльце сидели» 9.00, 12.10, «Тайна карпатского замка» 10.30, 13.40, «Последний зов любви» (2 сериялыг, Индия) 15.20, 18.00, 20.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Давайте надеяться, что будет девочка» 12.30, 14.40, 16.50, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Рам и Лакхан» (2 сериялыг, Индия) 13.00, 15.50, 18.40 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киллистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузут — 3-34-98: 3-41-23: ◆ улетпур — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроулетпур — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа киллизи — 3-39-03: 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн баргаа — 9-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга ямазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном кадыгының керектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 537.

Индекс 54241.